

QƏRBİ AZƏRBAYCAN

Ümumazərbaycan etnogenezinin formalaşmasında, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafında Qərbi Azərbaycanın aborigen əhalisinin yaratdığı maddi-mənəvi qatlar əvəzsiz rol oynamışdır. Bu coğrafiyadan zorla çıxarılmış azərbaycanlıların problemlərinin gündəmə çevrilməsində, yüzminlərlə insanın tarixi Vətəninə qovuşmaq istəyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Prezident İlham Əliyevin göstərdiyi ardıcıl səylər qeyd edilən mövzuya da yeni aktuallıq qazandırmışdır.

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan-da yaratdıqları kulturoloji qatlar bugünkü Ermənistan Respublikasının rəsmi dövlət sərhədləri daxilindəki 29,8 min kvadratkilometrlük ərazilərdə dərin köklər üzərində dayanıb. Bu təməl 1,7 kvadratkilometlik Qarakilsə rayonundan başlayaraq bütün Zəngəzur boyu, Dərələyəz, Dərəçiçək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Lori-Pəmbək, Calaloğlu, Qırxbulaq, Vidibasar, Zəngibasar və digər mahallara qədər uzanır.

Müasirlərimizi həmin tariximizə o köklərin izi ilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin təsvirini tərtib etmiş rus tarixçi və etnoqrafı İvan İvanoviç Şopenin 1829-1832-ci illərdə topladığı materiallar əsasında hazırlanan və 30 ildən sonra nəşr olunan kitab apara bilər. Bu, imperator sarayında yenice ilhaq olunan ərazinin kulturoloji qatları barədə ətraflı təsəvvür yaratmaq üçün fransamənşəli rus etnoqrafının topladığı materiallar əsasında hazırlanan ilk mənbədir. Kitab yerlərin toponimlərini və yerli xalqın adət-ənənələrini, mədəniyyətini müşahidə materialları əsasında hazırlanıb.

Qeyd edək ki, müəllifin qərəzsizliyinə bu günə qədər potensial oponentlərin belə, zərərəcə şübhə yeri olmayıb. Yeri gəlmişkən, həmin müşahidələrin nəticəsi olan, etnoqrafın müxtəlif vaxtlarda təkrar nəşr olunan həmin kitab 1860-cı ildə nəinki Rusiyada, həmçinin Avropada çox nüfuzlu mükafat kimi qəbul edilən Demidov mükafatına layiq görülmüşdü.

Həmin kitabdən Zəngəzurdə bütün-lükdə azərbaycanlıların yaşadığı 107 kəndin özündə yaşatdığı izlərlə bərabər, məhv edildiyi də məlum olur. Tükənçay müqaviləsindən dərhal sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının bazasında Erməni vilayətinin yaradılması və ermənilərin kütləvi şəkildə gətirilərək ərazidə məskunlaşdırılması bu yerlərin etnoqrafik mənzərəsini dəyişib. Nəticə olaraq, XIX əsrin ortalarında vilayətin yerli əhalisi olan azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 30 faiz azalaraq 46,7 faiz təşkil edib.

İrəvanın, Çuxur-Səədin Azərbaycan xalqının etnogenezinin formalaşmasında oynadığı mübahisə doğurmayan roluna bir də onunla əlamətdardır ki, burada ümumazərbaycan mədəniyyətinin maddi və mənəvi abidələrinin yaradılması ənənəsi formalaşmışdı. Bu ərazilərdə özünəməxsus maddi-mənəvi irs yaradan azərbaycanlılar daşıyıcısı olduğu dəyərlərdən qidalanan folklor nümunələri ilə fərqlənir. Bu nümunələr sırasında ozan ənənələrini günümüzə qədər qoruyub saxlayan Qərb aşiq məktəbi xüsusilə cəlbedicidir. Özündə zəngin musiqili saz havaları bəstələmək, heca vəzninin müxtəlif növlərində lirik və epik mövzuda

şeyrlər qoşmaq, məhəbbət, qəhrəmanlıq dastanları yaratmaq olan Qərb aşiq məktəbinin nümunəsində bunu görmək mümkündür.

Hələ orta əsrlərdən İrəvan xanlığının ərazisində formalaşan bir sıra aşiq məktəblərinin ən zəngini hesab edilən Göyçə aşiq məktəbinin nümayəndələri güney-qüzeyli Azərbaycanın aşiq sənətkarlığında öz dəsti-xətti ilə bu gün də seçilir. Bu məktəbin, həmçinin keçmiş İrəvan xanlığının ərazisindəki digər məktəblərin nümayəndələri olan Zərgərli Miskin Abbas, Ağ Aşiq adı ilə tanınan Aşiq Allahverdi, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Aşiq Şenlik və başqaları aşiq ədəbiyyatında zəngin irs yaratmağa müvəffəq olub.

Yeri gəlmişkən, yaradıcılığında keçmiş İrəvan xanlığının ərazisindəki aşiq

ləri da bu cəhətdən ibrətamizdir. Aşığın Qaranamaz kəndindəki el şənliklərinin birində üz-üzə gəldiyi göyçəli Aşiq Ələsgərlə deyişmə təklifinə verdiyi cavab bir əsrdən artıqdır ki, dillər əzbərinə çevrilib:

**Aşiq Şenlik Qaramanlı,
Ələsgər Göyçə mahallı.
Nəyə lazım qalmaqallı,
Əzəl-azır yaxşılıqdır.**

1895-1906-cı illərdə erməni dilində nəşr edilən "Mşak" qəzetinin əməkdaşı, erməni tarixi və mədəniyyətinin əsas

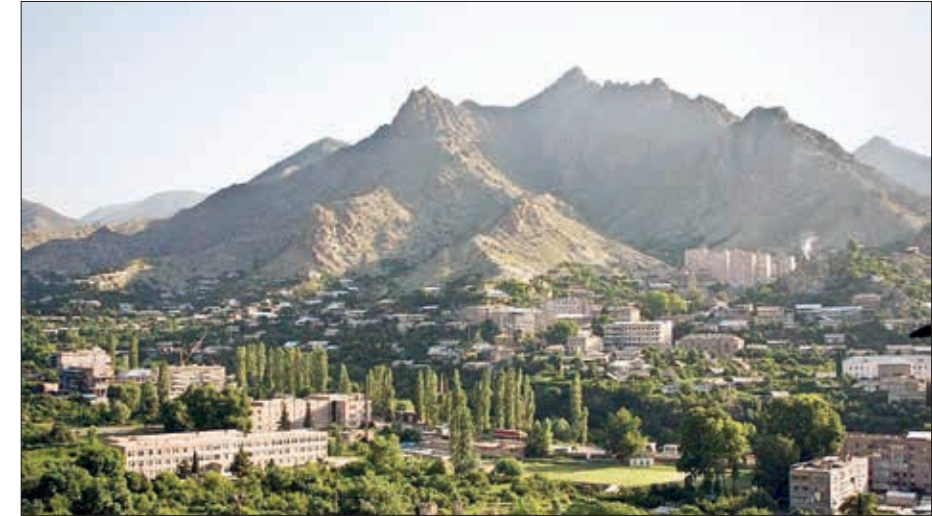

Qərbi Zəngəzurun qədim və zəngin mənəvi dəyərləri

məktəbləri ilə bərabər, Qars-Qağızman ozanlarının ənənələrini yaşadan, mayasında xalqımızın müdrikiyi ifadə olunan Ağbabalı Aşiq Şenliyin gəraylı və qoşma-

problemlərinə dair çoxlu tədqiqatların müəllifi, 1924-cü ildən ömrünün sonuna qədər İrəvan Universitetinin professoru olmuş Leo (Arakel Babaxanyan) bu istiqamətdə "artan marağı" belə izah

edirdi: "Erməni dilinin yoxsulluğu üzündən erməni aşıqları öz mahnılarını türk dilində (Azərbaycan dilində) qoşmuşlar. Aşıqlar üçün nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün türk dili (Azərbaycan dili) erməni ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli, daha zəngin və cəlbedici idi".

malaşan maddi-mənəvi dəyərlərin geniş arealı bunlarla bitmirdi. Həmin coğrafiyada xalq tamaşalarının müxtəlif forma və məzmununda təqdimatının minilliklərlə ölçülə biləcək yaşı və onunla bərabər ənənələri formalaşmış. Bu tamaşalarda geniş yayılmış toy, yas, bayram mərasimlərində dramatik növün xüsusiyyətləri ifadə olunurdu. Onlar arasında "Kosa-kosa", "Qodu-qodu", "Qasım otağı" və digər tamaşalar Qərbi Azərbaycanın bütün coğrafiyasında populyar idi. Bu, bütün xalqlarda olduğu kimi, qərbi azərbaycanlılarda da peşəkar teatra gedən yol idi.

XIX əsrin 80-ci illərində irəvanlı ziyalı Məşədi İsmayılın "İrəvan xanı və Novruz bayram" məsxərəsi əsasında hazırlanaraq təqdim edilən tamaşa peşəkar teatr yolunun başlanğıcı oldu. Ardınca İrəvan gimnaziyası şagirdlərinin təqdimatında Vasaq Mədətovun (Nəzmi) "Tamahtarlıq düşmən qazanır", "Qırt-qırt", nəhayət, Firudin bəy Köçərlinin təşəbbüsü ilə M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah" komediyasının oynanılması İrəvanda peşəkar teatrın yaradıldığı tarix kimi əbədiləşdi.

Ümumilikdə, xalqımızın həmin dövr tarixinə şərəfli səhifələr yazılırdı. Müxtəlif incəsənət, ədəbiyyat, rəssamlıq, hərbi sənəti və digər peşələr üzrə ciddi insanlar nəslə yetişirdi. Mirzə Qədim İrəvani, Fazil İrəvani, Axund Molla Məhəmməd İrəvani, Əbülqasım İrəvani, İsa Sultan, Mirzə Məhəmməd vəli Qəmərinski, Mirzə Əli Qəmərinski, Abbas Məhəmməd zadə, Firidun bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Cabbar Əsgərzadə, Mirabbas Mirbağirov, Teymur xan Makinski, Pənah xan Makinski, Rəşid bəy İsmayılov, İbrahim Novruzov, Əlixan İrəvanski, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Miryusif Mirbabayev, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Həbib bəy Səlimov, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Cabbar Məmməd zadə və başqaları bütövlükdə Azərbaycan üçün unudulmaz xidmətlər göstərən insanlar kimi yaşayacaqlar. Onlar xalqımızın bu gün sahib olduğu mənəvi dəyərlərin yaradıcıları sırasında yer alan insanların az bir hissəsidir.

**Mahirə HÜSEYNOVA,
ADPU-nun prorektoru, professor**

Qərbi Azərbaycanda yaranan və for-